

REFERINȚE ISTORICE DESPRE DOMNI MUNTENI ÎN CORESPONDENȚA DIPLOMATICĂ A STATULUI MOSCOVIT CU ORTODOCȘII DIN BALCANI, ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

Traducere din limba rusă de
Drd. Nicolai ZAGNAT

Referitor la raporturile dintre domnii Țării Românești cu Sfântul Munte și, în special, la ctitoriile și binefacerile acestora către mănăstirile atonite, numeroase informații sunt consemnate în corespondența statului moscovit cu ortodocșii din Balcani. Astfel, în texte precum: „Gramota” maicii Anghelina către marele cneaz Vasile al III-lea „Gramota” egumenului Paisie a Mănăstirii „Sfântul Pantelimon” din Sfântul Munte către același mare cneaz Vasile al III-lea; „Gramota” proegumenului Ghenadie al Mănăstirii Hilandar din Sfântul Munte, către țarul Ivan al IV-lea, trimisă prin egumenul Paisie la Moscova, este menționată situația precară din țările române în urma asprului tribut turcesc impus acestora.

Un document pune în lumină relația dintre marele cneaz al Moscovei cu o fostă „despotiță” a Serbiei, anume „maica Anghelina”, care se adresează „marelui cneaz Vasile” al Moscovei cerându-i ajutor pentru ctitorirea a două mănăstiri: Sfânta Mănăstire Pantelimon de la Sfântul Munte și, probabil, Sfânta Mănăstire Cruședol din Serbia. Din acest document aflăm că a fost scris în „[1508] martie 26”¹, iar semnătura

¹ Doc. nr. 15, în colecția de documente *Посольская книга 1509-1571 гг. По связям русского государства с Балканами и Ближним Востоком (Греческие дела. Книга nr. 1), Cartea soliilor anilor 1509-1571. Despre legăturile statului rus cu Balcanii și Orientul Apropiat. Chestiuni grecești. Cartea nr. 1*, din volumul *Россия и греческий мир в XV веке (Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea)*, том 1, Москва, Наука, 2004, pp. 240-241. După editorii acestui volum, *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea*, colecția de documente *Cartea soliilor anilor 1509-1571. Despre legăturile statului rus cu Balcanii și Orientul Apropiat. Chestiuni grecești. Cartea nr. 1*, informațiile au fost preluate pentru editare din (РГАДА) *Российский государственный архив древних актов* Ф.52.Оп.1.Кн.1 (Arhiva de stat a Rusiei a actelor străvechi). Acest „Ф.52” (F52) este de fapt denumirea convențională a

scrisorii este a „fostei despotițe a Serbiei, a maicii Anghelina”². Scrisoarea este adresată „marelui cneaz Vasile al III-lea Ivanovici, cu rugămintea să fie ctitorul mănăstirii atonite [Sfântului] Pantelimon”³.

Reproducem, în continuare, textul celei de-a doua scrisori a maicii Anghelina:

„Această este a doua scrisoare⁴ de la despotiță.

Evlaviosului și de Hristos iubitelui și înălțatului de la înalta grijă dumnezeiască ales și de Dumnezeu păzitul domn, marelui cneaz Vasile⁵, a tuturor ținuturilor Rusiei și al altora. Smerita maică Anghelina⁶, fosta despotiță, mă închin milei tale cu fruntea și fața până la pământ și rog milei tale, că este la Sfântul Munte Mănăstirea Sfântului Pantelimon, mila părintelui tău. Toate mănăstirile

„Legăturilor Rusiei cu Grecia”. Într-o notă a editorilor, anume în „Сведения об изданиях пересказах и упоминаниях текстов документов помещенных в греческой посольской книге №1”, din *Россия и греческий мир в XVI веке*, menționată mai sus, este amintit că acest document a fost publicat de С.М. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске и Русије у XVI. Веку* // Српска Краљевска Академија. Споменик. Београд, 1903, [Књ] Други разред 35, nr. 5, p. 18, și А.Н. Муравьев, *Сношения России с Востоком по делам церковным (Legăturile Rusiei cu Răsăritul în chestiuni bisericești)*, din *Санктпетербургский Институт истории Российской академии наук (Архив СПб ИИ РАН)* (Institutul de Istorie a Academiei de Științe a Rusiei din Sankt-Petersburg), p. 19, și Н.В. Синицына, *Послание Максима Грека Василию III об устройстве афонских монастырей (1558-1559гг.) (Epistola lui Maxim Grecul către Vasile al III-lea referitor la așezarea mănăstirilor atonite)* // В.В.М., 1965, Т. XXVI, pp. 116-117, amintesc de acest document.

² *Россия и греческий мир в XVI веке...*, p. 242.

³ *Ibidem*.

⁴ „Грамота” este tradus în traducerea colecției de documente prin „carte”, iar Damian P. Bogdan folosește termenul „document”. În explicația dicționarului editat de Р.П. Рогожникова, Т.С. Карская, *Словарь устаревших слов русского языка* (Dicționarul cuvintelor arhaice ale limbii ruse), Москва, 2005, Дрофа, p. 170, găsim cuvintele „scrisoare” și „trimiteră” (послание), cu corespondentele în limba română „misivă”, „mesaj”, „epistolă”. Cf. *Dicționar rus-român*, Editura Arc și Editura Gunivas, Chișinău, 2002, p. 1055.

⁵ Vasile al III-lea (Gavriil, ca monah Varlaam) este feciorul marelui cneaz Ivan al III-lea Vasilevici, marele cneaz al întregii Rusii. Cf. *Rusia și lumea greacă în secolul XVI...*, p. 442.

⁶ Anghelina este fiica lui Gheorghe Arianiti, soția despotului sârb Ștefan Brancovici, mama despotului sârb Iovan Brancovici, „despotiță” a Serbiei, apoi călugăriță. *Ibidem*, pp. 438-439.

au ctitorul lor unele pe țarul Iviriei⁷, altele pe voievodul [țării] Românești (Власкога), dar mănăstirea Sfântului Pantelimon nu are nici un ctitor acum, care să miluiască sfânta mănăstire, mila împărăției tale. Și toate cele bune Dumnezeu să le înmulțească întru mulți ani domniei tale. Amin.

Aceasta s-a scris în luna martie, ziua a 26-a.

Dar semnătura e pe scrisoarea cealaltă.

*Evlaviosului și de Hristos iubitului, marelui cneaz Vasile al tuturor ținuturilor Rusiei și al altora*⁸.

Această scrisoare este scrisă de maica Anghelina, „fostă despotiță”, soția despotului Ștefan Brancovici.

Din textul documentului reiese că a fost scrisă pe 26 martie. Această „a 2-a scrisoare” a fost scrisă a doua zi după prima scrisoare, prima fiind „scrisă în martie 25 la [praznicul] Bunevestiri a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu”⁹. Scrisorile au ajuns la Moscova cândva în perioada „1 ianuarie – 24 iunie 1509”¹⁰, după cum concluzionează editorii, conform înscrierilor de cancelarie.

Aceste scrisori au fost aduse la Moscova de „starețul Evghenie, cu stareții Sfântului Munte Semion și ai săi tovarăși”¹¹.

Referitor la prima scrisoare, consemnăm că maica Anghelina relatează despre decesul fiului ei („adormirea feciorului meu, despotului Iovan”) și că dorește să înalțe o biserică cu hramul „Sfântul Ioan Gură de Aur”, unde „să-i așeze pe Sfântul despot Ștefan (Stehvan) și Sfântul despot Ioan (Iovan)”¹². Ea relatează de situația financiară precară pe care o are în prezent și că, după decesul despotului Ioan,

⁷ Referitor la cine era „țarul Iviriei”, nu putem consemna cu exactitate, deoarece, „la sfârșitul anilor 80 ai secolului al XV-lea, domnia Gruziei s-a divizat în trei domnii: Kaheti sau Kartli, Imereti și domnia cnezatului Samțhe-Gavaheti”. *Грузинская Православная Церковь Православная Энциклопедия, Москва, 2006* (Art. „Biserica Ortodoxă Gruziană”, în *Enciclopedia Ortodoxă, Moscova, 2006, vol. XIII, p. 213*). Dar din 1505 este menționat la conducerea din Kartli „fiul țarului Constantin al II-lea, David al X-lea”, apoi „Gheorghe al IX-lea (care a condus în Kartli până în 1527), care pentru scurt timp a domnit împreună cu țarii Levan din Kaheti, Bagrat din Imereti și conducătorul Kvarkvar din Samțhe-Gavaheti (*Ibidem*, p. 214).

⁸ *Ibidem*, doc. nr. 15, p. 142 (traducere din slava veche).

⁹ Cartea solilor..., în *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, doc. nr. 14, p. 142.

¹⁰ *Ibidem*, doc. nr. 13, p. 141.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, doc. nr. 14, p. 142.

„moșiile ce le aveam, ungurii toate le-au luat, acum nimic nu mai am”¹³. În final, maica Anghelina roagă pe marele cneaz „să fii ctitor, mila ta”¹⁴.

Această dinastie a Brancovicilor „s-a refugiat în Ungaria”, „unii dintre ei primind din partea regelui titlul de despot”¹⁵. Ei au ajuns în relație de rudenie cu marele cneaz Vasile – prin soția sa Elena Glinski¹⁶, aceasta fiind nepoata soției despotului Iovan, decedat în 1502, fiul „maicii Anghelina” –, dar și cu domnii români – prin Despina-Milița, soția lui Neagoe Basarab, și Elena-Ecaterina, soția lui Petru Rareș¹⁷.

Referitor la „domnul Valahiei”, care este prezentat în document ca un mare ctitor al Sfântului Munte, acesta ar putea fi Radu cel Mare, care în această perioadă era domn în Țara Românească și care, ca și tatăl său, domnul Vlad Călugărul, s-a arătat mare binefăcător și ctitor a mai multor mănăstiri din Sfântul Munte: Cutlumuș, Zografu, Filoteu,

¹³ *Ibidem*, doc. nr. 14, p. 141.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Constantin Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în Evul Mediu*, Editura Albatros, București, 1998, p. 378.

¹⁶ Elena Glinski era cea de-a doua soție a lui Vasile al III-lea, prin care se face legătura dinastică pe linie maternă cu neamul sârbesc al Iakșicilor, idee susținută de mai mulți istorici: С.М. Каштанов, Состав и содержание документов „греческих” посольских книг №1 и №2 (*Componenta și conținutul documentelor cărților grecești a soliilor nr. 1 și nr. 2*), în *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 28; М.Н. Тихомиров, Исторические связи России со славянскими странами и Византией (*Legăturile istorice ale Rusiei cu țările slave și Bizanțul*), Москва, 1969, pp. 89-93; H. Rüß, Elena Vasilevna Glinskaja, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Wiesbaden, 1971, Neue Folge, Bd. 19, Hf. 4, S. 487-488; F. Kämpfer, *Die russischen Urkunden im Archiv des Klosters Hilandar/Хиландарски зборник (Recueil de Chilandar)*, Београд, 1986, [Књ]б, p. 280.

¹⁷ *Ibidem*, p. 378. În diploma marelui cneaz Vasile al III-lea adresată lui Carol, Petru Rareș este numit „ruda sa”. Cf. Doc. nr. 46, *Cartea soliilor...*, în *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 164, iar Kaștanov consemnează că acest Carol al III-lea Tokko este de fapt Leonard al III-lea Tokko, fiul lui Carol și Milița, aceasta fiind una din cele trei fiice ale lui Lazăr Brancovici și Elena, sora Sofiei Paleologul. С.М. Каштанов, Состав и содержание документов „греческих” посольских книг №1 и №2 (*Componenta și conținutul documentelor cărților grecești a soliilor nr. 1 și nr. 2*, în *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 28. С.М. Каштанов, Кто был Карл „сестричич” Василия III? Генеалогия: Источники. Проблемы. Метод исследования: Тезисы докладов и сообщений межвузовской научной конференции. Москва, 31 января –3 февраля (*Cine a fost Carol, „nepot de la soră” al lui Vasile al III-lea? Genealogia: Izvoarele. Probleme. Metoda studiului: Tezele rapoartelor și informațiile conferinței științifice interuniversitare*), 1989, pp. 24-25.

Hilandar, Dohiariu, „Sfântul Pavel”, Schitul „Sfântul Ilie” și chiar Mănăstirea „Sfântul Pantelimon”, care „nu are nici un ctitor”, dar pentru care Vlad Călugărul „a făcut o danie anuală de 6000 de aspri Mănăstirii «Sfântul Pantelimon» sau Rusicon, la 12 iunie 1487. În 1495 sau 1496¹⁸, fiul său Radu cel Mare îi hotăra 3000 de aspri pe an și 500 aspri pentru cheltuieli pe drum”¹⁹.

Dărnicia și binefacerile domnilor munteni față de Muntele Athos erau cunoscute în secolul al XIV-lea, în timpul domnitorului „Nicolae Alexandru Basarab și, mai ales, sub fiul său, Vladislav I sau Vlaicu Vodă”²⁰.

Aceste două documente au cereri și scopuri diferite. Primul document este o cerere de ajutorare, în mod direct, a maicii Anghelina, pentru a ridica o biserică, cel de-al doilea document urmărea ajutarea Sfintei Mănăstiri Pantelimon. O mențiune importantă despre rugămintele „maicii Anghelina”²¹ către Vasile Ivanovici clarifică destinația ajutorului primului document: Mănăstirea „Cruședol”²². Dar, în același timp, aflăm că mitropolitul Țării Românești, Maxim Brancovici, fratele despotului Iovan, „prin mijloacele esențiale ale lui Neagoe, a finalizat Mănăstirea Cruședol”, începută la cererea „maicii Anghelina”²³, cu ajutorul „marelui cneaz rus Vasile Ivanovici”²⁴. Astfel, domniile munteni nu erau ctitori numai la Sfântul Munte, ci și în Serbia ocupată de turci în 1459.

¹⁸ Se păstrează textul documentului de pe 30 august 1496, destinat Mănăstirii Rusicon, care are următorul cuprins: „Văd deci în vremurile de astăzi în multe lipsuri și necazuri sfintele biserici ale lui Dumnezeu și sfintele împărătești mănăstiri sărăcite de binecinstitorii sfânt răposații bărbați, cari au viețuit în bună cinste, multe deci într-o părăsire totală au ajuns din cauza scăderii binecinstirii pentru păcatele deci ale noastre, mai ales în Sfântul Munte al Athosului, unde viețuiește cinstita și împărăteasca mănăstire Rusicon, hramul Sfântului mucenic al lui Hristos și lecuitor Pantelimon, pe care văzând-o sărăcită de sfinții de mai înainte ctitori, mai ales că de la frații trimiși ne este cunoscut aflând că părintele nostru Ioan Vlad voevod pe cât e cu puțință în viața lui a miluit-o și obroc sfintei mănăstiri i-a făcut și hrisov i-a scris”. Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română XIV și XV*, Biblioteca revistei istorice române II, M.O., Imprimeria Națională, București, 1938, p. 133 și p. 105.

¹⁹ Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, EIBMBOR, vol. I, București, 1992, p. 434.

²⁰ *Ibidem*, p. 433.

²¹ Владимир Ђоровић, Историја Срба (Vladimir Tcorcivici, *Istoria Serbiei*), Подгорица, Октоих Нова Књигка Лео Комерц, 2005, p. 440.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

Un alt document, din anul 1516, este semnat de egumenul Paisie al Sfintei Mănăstiri Pantelimon și este adresată aceluiași mare cneaz al Moscovei, Vasile al III-lea. Din titlul documentului se menționează: „Aceasta este «gramota» către marele cneaz de la mănăstirea [Sfântului] Pantelimon, de la egumenul Paisie și de la stareții Sava și Pahomie”²⁵.

În cele ce urmează reproducem textul documentului:

„Evlaviosului și întru Hristos Dumnezeu dreptmăritorului și de la înalta lucrare dumnezeiască ales, marelui cneaz Vasile, prin mila lui Dumnezeu unicului suveran (singur stăpânitor), domn drept a toate ținuturile Rusiei, Răsăritului și Nordului, domn și mare cneaz al Vladimirului, al Moscovei, al Novgorodului, al Pskovului, al Smolenskului, al Tverului, al Iugorskului, al Permului, al Veatcei (...). Iată de asemenea domnii noștri și ctitorii bisericilor sale, care le au prin ctitoria părinților lor, trimit (ajută) și construiesc și Valabul (Волоску) și Ivirul și alții acestei trebi, te rugăm să înnoiești ctitoria tatălui și bunicului tău, căci alții pe noi nu ne miluiesc, cum ție Domnul Dumnezeu îți va înmulți întru toate (...)”²⁶.

Acest document este semnat, după cum reiese din titlu, de „egumenul Paisie și de stareții Sava și Pahomie”²⁷.

Timpul scrierii este identificat de editorii colecției ca fiind „anul 1516, aproximativ martie 23 – iunie 30”²⁸.

²⁵ *Cartea soliilor...*, în *Rusia și lumea greacă în secolul XV*, doc. nr. 2, p. 127 (traducere din slava veche).

²⁶ *Ibidem*, doc. nr. 2, pp. 128-129.

²⁷ *Ibidem*, doc. nr. 2, p. 128.

²⁸ *Ibidem*, prefața la doc. nr. 2, p. 127, în *Сведения об изданиях пересказах и упоминаниях текстов документов помещенных в греческой посольской книге №1* (*Informații despre editarea, povestirea și menționarea textelor din documentele aflate în soliile cărții grecești*), în *Россия и греческий мир в XVI веке (Rusia și lumea greacă în secolul XVI-lea)*, p. 317. Aici este amintit că acest document a fost publicat de М.М Щербатов, în *История российская от древнейших времен (Istoria Rusiei din perioada veche)*, din Санктпетербургский Институт истории Российской академии наук (Архив СПб ИИ РАН) (Institutul de istorie a Academiei de Științe a Rusiei din Sacnct-Petersburg), 1789, T. V, ч. IV, pp. 1-3; iar А.Н. Муравьев, în *Сношения России с Востоком по делам церковным (Legăturile Rusiei cu Răsăritul în chestiuni bisericesti)* din Санктпетербургский Институт истории Российской академии наук (Архив СПб ИИ РАН), 1858, Ч.1, pp. 29-31a; și Н.В. Синицына, în *Послание Максима Грека Василию III об устройстве афонских монастырей (1558-1559гг.) (Epistola lui Maxim Grecul către Vasile al III-lea referitor la*

Un alt document care face referire la țările românești este „Gramota proegumenului mănăstirii Hilandar, Ghenadie, către țarul Ivan al IV-lea Vasilievici, despre situația precară a mănăstirilor Hilandar și Pantelimon, cu cererea pentru danie și a apărării în fața sultanului turc”²⁹.

Documentul are următorul text:

„Aceasta este gramota ce a dat-o egumenul Paisie.

Dumnezeule mare și preaînalt, Căruia întru Sfânta Treime ne închinăm (...). De la care [țări] sfânta mănăstire avea ajutor și întărire, toate aceste țări le-a cucerit turcul și tributuri mari la creștini le-a pus, țării Serbiei și [țării] Greciei și tuturor țărilor occidentale, chiar până și Mulcanikia (Мулканикие)³⁰ și țării Volohilor (Волошские земли)³¹ (...)”³².

așezarea mănăstirilor atbonite), В.В.М., 1965, Т. XXVI, pp. 119-120; А.Л. Хорошкевич, Русское государство в системе международных отношений конца XV-начала XVI века (*Statul rus în sistemul relațiilor internaționale la sfârșitul secolului al XV-lea – începutul secolului al XVI-lea*), Москва, 1980, pp. 203-204; С.М. Каштанов, Из истории русского средневекового источника Акты X-XXVI вв (*Din istoria izvoarelor medievale ruse. Acte ale secolului X-XVI*), Москва, 1996, p. 117; С.М. Каштанов, Эволюция великокняжеского и царского титула в грамотах афонским монастырям XVI в. Россия и христианский Восток (*Evoluția titlului de mare cneaz și țar în diplomele către mănăstirile atonite în secolul al XVI-lea*), Москва, 1997, Вып.1, p. 110. Acestea sunt lucrările care fac mențiune la acest document.

²⁹ *Cartea soliiilor...*, în *Rusia și lumea greacă în secolul XVI*, nota editorilor în prefața la doc. nr. 65, p. 182.

³⁰ „Mulcanikia” este identificat de editorii volumului cu „țara (cnezatul) Valahiei”. Cf. *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 479. Țara Românească era denumită în documentele slave emise de domnii munteni, în secolele XIV-XV, „Țara Ungrovlahiei” (земли Угровлахийской), „Țara Basarabiei” (земли Бесарабской), „Țara Valahiei” (Влашкой земли). Cf. Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română...*, pp. 80-81. Întâlnim, de exemplu, „Țara Munteniei” (Мунтанская земля), în volumul *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 473.

³¹ Referitor la denumirea „Țara Volohilor”, aceiași editori consideră că „se are în vedere probabil Moldova și nu Valahia, care aici este numită Mulcanikia”. Cf. *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, p. 474. „Voloh (Волох) erau denumiți la noi (la ruși, n. tr.) toate popoarele de origine romană, în special românii”, cf. Протоиерей Г. Дьяченко, *Полный церковно-славянский словарь (Dicționarul complet al slavei bisericești)*, Изд. „Отчий Дом”, Москва, 2001, p. 929.

³² *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, nr. 65, pp. 182-183; documentul a fost publicat de С.М. Димитријевић, Документи који се тичу односа између српске и Русије у XVI. Веку // Српска Краљевска Академија. Споменик. Београд, 1903, [Књ] Други разред 35, nr. 14, pp. 22-24, povestit de А.Н. Муравьев,

Conform notei editorilor, scrisoarea a fost scrisă „[aproximativ în anul 1549, iunie – anul 1550, 5 martie]”³³.

în „Сношения России с Востоком по делам церковным” (*Legăturile Rusiei cu Răsăritul în chestiuni bisericesti*), din „Санктпетербургский Институт истории Российской академии наук (Архив СПб ИИ РАН), 1858, Ч.1, pp. 62-68; menționat de С.М. Каштанов, *Эволюция великокняжеского и царского титула в грамотах афонским монастырям XVI в. Россия и христианский Восток (Evoluția titlului de mare cneaz și țar în diplomele către mănăstirile atonite în secolul XVI-lea)*, Москва, 1997, Вып.1, p. 126; F. Kämpfer, *Ivan Groznyi und Hilandar. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Wiesbaden, 1971, Bd. 19, Hf. 4, pp. 500-504; *Idem, Die russischen Urkunden im Archiv des Klosters Hilandar// Хиландарски зборник (Recueil de Chilandar)*, Београд, 1986, [Къ] 6, pp. 271-272; А.Л. Хорошкевич, *Россия в системе международных отношений середины XVI века (Rusia în sistemul relațiilor internaționale la mijlocul secolului XVI)*, Москва, 2003, pp. 94-95.

³³ *Rusia și lumea greacă în secolul al XVI-lea...*, prefața la doc. nr. 65, p. 182.